

“לא תהיה לו כנושה”

(גביית חובות מלווים הנתונים בקשיים כלכליים)

המצב הכלכלי הקשה גורר בעקבותיו מקרים רבים שבהם לווים אינם עומדים בהחזרי החובות שקיבלו על עצמם. מקרים אלו מעוררים שאלות כבודות משקל אודות האמצעים הראויים להתמודדות עם התופעה. על כף המאזניים עומדים מחד הרצון לעזור ולהתחשב ככל האפשר בלווה המצוי במצב קשה, ומאידך ההכרה שאין לפגוע במלוה. מעבר לכך עומד הצורך להגדיר מי מוגדר “אדם שאין לו”, וכמו כן הצורך לוודא שמצבו של הלווה כפי שהוא מוצג על ידו, הינו אכן מצבו האמיתי.

להלן ננסה לעמוד על עמדת ההלכה בשאלה עד כמה, אם בכלל, יש להתחשב בלווה הטוען שאין באפשרותו לפרוע את חובו, וננסה להצביע על התפיסה המוסרית העקרונית העולה מן המקורות ההלכתיים¹.

א. שמירה על כבודם של הלווה והמלוה

במספר מקומות מזהירה התורה את המלוה אודות החובה שלא לפגוע בכבודו של הלווה מחד, ולהתחשב בצורכי הקיום הבסיסיים שלו, מאידך.

נאמר בפרשת משפטים (שמות כב, כד-כו):

אם כסף תלווה את עמי את העני עמך, לא תהיה לו כנושא, לא תשימון עליו נשך. אם חבול תחבול שלמת רעך, עד בוא השמש תשיבנו לו. כי היא כסותו לבדה, היא שמלתו לעורו, במה ישכב? והיה כי יצעק אלי, ושמעתי כי חנון אני. ובפרשת כי תצא (דברים כד, י-ג) נאמר:

כי תשה ברעך משאת מאומה, לא תבוא אל ביתו לעבוט עבוטו. בחוץ תעמוד, והאיש אשר אתה נושה בו יוציא אליך את העבוט החוצה. ואם איש עני הוא, לא תשכב בעבוטו. השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש, ושכב בשלמתו וברכך, ולך תהיה צדקה לפני ה' א-להיך. אזרה נוספת מופיעה גם היא בפרשת כי תצא (דברים כד, ו):

לא יחבול רחיים ורכב, כי נפש הוא חובל.

ציוויים אלו הובאו להלכה על ידי הרמב"ם (הל' מלווה ולווה א, ב) הכותב בין השאר:

כל הנוגש העני והוא יודע שאין לו מה יחזיר לו - עובר בלא תעשה שנאמר “לא תהיה לו כנושה...” אסור לאדם להראות עצמו לבעל חובו בזמן שיודע שאין לו אפילו לעבור לפניו שלא יפחידו או יכלימו אע”פ שאינו תובעו, ואין צריך לומר אם תבעו...²

המלוה נדרש אפוא לרמה מוסרית גבוהה במערכת יחסיו עם הלווה. בנושא זה, כמו גם בנושאים רבים נוספים בולטת מאוד מוסריותו של המשפט העברי מול שיטות משפט אחרות שבהן היה המלוה משתעבד ורודה בלווה שאין לו מה לשלם³.

רמה מוסרית גבוהה נדרשת לא רק מן המלווה אלא גם מן הלווה. וכך אומר הרמב”ם (הל' מלווה ולווה א, ג)⁴:

וכשם שאסור לזה לתבוע, כך אסור ללווה לכבוש ממון חבירו שבירו ולומר לו לך ושוב, והוא שיש לו, שנאמר “אל תאמר לרעך לך ושוב”. וכן אסור ללווה ליקח הלוואה ולהוציאה שלא לצורך ולאבדה עד שלא ימצא בעל חוב מאין יגבה, אף על פי שהמלווה עשיר גדול, ועושה זה רשע הוא שנאמר “לווה רשע ולא ישלם” וציוו חכמים: “יהי ממון חברך חביב עליך כשלך”. מערכת יחסים ראוייה זו שבין הלווה והמלווה מובעת באופן יפה במדרש תנחומא (משפטים ז):

¹ ראה ספרו של פרופ' מנחם אלון, כבוד האדם וחירותו בדרכי ההוצאה לפועל, הוצאת מאגנס, ירושלים תש”ס. אף שעיקרו של הספר הינו כאמור, דרכי ההוצאה לפועל הראויים, ניתן למצוא בו גם התייחסויות לנידוננו. התייחסויות אלו היו לי לעזר במאמרי זה.

² וכן שם פרק ג. וכן הוא בשו”ע חו”מ סי’ צז.

³ על פי ההלכה, כאשר המלוה יודע בבירור (על פי אומדן דעתו) שאין ללווה כסף לשלם את החוב – אסור לו מן התורה לתבוע את חובו. ומדרבנן אסור לו אף לעבור לפניו ולצערו בהזכרה העקיפה של החוב. גדר האיסור הוא לצער את הלווה לחינם על כך שלא פרע את החוב. אך אין איסור לנקוט בצעדים לגיטימיים כדי להביא לפירעון החוב, אף אם הם כואבים ללווה. במצב של ספק, כל זמן שנראה על פי חזקתו של הלווה ועל פי השכל הישר שיש לו לשלם – אין איסור לתבוע את החוב, ואין אומרים במקרה זה “ספיקא דאורייתא לחומרא”. וראה אלון שם עמ’ 2 ואילך.

⁴ וכן בשו”ע חו”מ צז, ד.

מה בין מעשה אדם למעשה הקב"ה? אדם שחייב לחבירו; אומר, תן לי מה שיש לי בידך; הוא אומר לו, אין לי עתה; מיד עושין מריבה ומבזין זה לזה. אבל הקב"ה אינו כן; שכן אתה מוצא בקיץ לווה היום מן הלילה, עד תקופת תמוז, ומתקופת תמוז ועד תקופת טבת הלילה לווה מן היום, מנין? אמר דוד: "יום ליום יביע אומר", זה מלווה לזה, וזה מלווה לזה, ואין אדם שומע מה ביניהם, שנאמר: "אין אומר ואין דברים וגו'", ובני אדם מלווין זה לזה ועושין מריבה. אמר הקב"ה למשה: לך אמור להם לישראל, אף על פי שאתם מלווין זה לזה, לא תהיו נוהגין מנהג ביזיון.

ב. חובתו של לווה עני לפרוע את החוב

1. "מסדרין לבעל חוב"

הרמה המוסרית הגבוהה הנדרשת מן הלווה באה לידי ביטוי בדרישה כלפיו להחזיר את החוב אף כאשר מצבו הכלכלי דחוק מאוד, ואף כאשר מצבו הכלכלי של המלוה טוב, וכלשון השו"ע (חו"מ צז, ה):

אם בא המלוה לבית דין למשכן ללווה או ליפרע ממנו - יש לבית דין לעשות לו דין, ולא יאמרו: פלוני עני ואין לו ופלוני עשיר ואין צריך לו, אלא אין מרחמים בדין.

על פי ההלכה רשאי הלווה להשאיר בידו רק מינימום של רכוש, ואת השאר הוא מחויב לתת למלווה בפירעון חובו⁵. ביחס להגדרת המינימום שאותו רשאי הלווה להשאיר לעצמו פוסק השו"ע (חו"מ צז, כג):

(כשיגיע זמן הפירעון ובא לגבות חובו -) מסדרין לבעל חוב. כיצד? אומרים ללווה: הבא כל המטלטלים שיש לך, ולא תניח אפילו מחט אחת (ואפילו כלי אוכל נפש), ונותנין לו מהכול מזון שלוש יום (כבינוני שבעיר, אפי"פ שאכל תחילה כעני), וכסות י"ב חודש; ולא שילבש בגדי משי או מצנפת זהובה, אלא מעבירים אותה ממנו ונותנים לו כסות הראויה לו ל"ב חדש, ומיטה לישב עליה, ומיטה ומצע (ושאר צרכי המיטה) הראויים לו לישן עליהם, ואם היה עני - מיטה ומפץ לישן עליו... ביחס לנכסים שהלווה מתפרנס מהם כותב השו"ע (שם):

היה אומן - נותנים לו שני כלי אומנות מכל מין ומין, כגון שהיה חרש נותנין לו שני מעצדין ושתי מגרות. היה לו מין אחד מרובה ומין אחד מועט - נותנין לו שניים מן המרובה, וכל שיש לו מהמועט, ואין לוקחים לו כלים מדמי המרובה. היה איכר או חמר, אין נותנין לו לא צמדו ולא חמורו... אף על פי שאין לו מזונות (אלא) מאלו - אין אלו כלים, אלא נכסים, ויימכרו עם שאר המטלטלים... ויינתנו לבעל חובו.

וביחס לצורכי מצוה נפסק שם:

ונותנים לו סנדלו ותפיליו...

ואפילו אם הוא תלמיד חכם ותורתו אומנותו - אין מניחים לו ספריו... לפי שהם כשאר נכסים שבעל חוב גובה מהם. והוא הדין למקומות בית הכנסת...

2. שיעור פרנסתו ופרנסת משפחתו

על פי פסק השו"ע, משאירים בידו של הלווה מזונות בעבור פרנסתו בלבד ולא בעבור פרנסת משפחתו. וכך נאמר שם:

ואין נותנין כלום מאלו לאשתו ובניו, אף על פי שהם קטנים שהוא חייב במזונותיהם⁶.

הטעם לכך הוא שחוב מזונות האשה והבנים מוטל על הבעל והאב כאשר יש לו, ואינו מוטל על המלוה⁷.

ביחס לרמת המזונות שיש להשאיר בידו של הלווה פסק הרמ"א שמשאירים לו "כבינוני שבעיר" - אף אם היה עד כה אוכל כעני. דין זה נובע מן ההלכה שעל פיה אין נותנים לו מזונות עבור פרנסת אשתו ובניו. מכאן שיש להניח שאף אם קיבל מזונות כבינוני, הרי לאחר שיתחלק בהם עם בני משפחתו יישארו לו מזונות כעני.

נחלקו הפוסקים בשאלה מהי רמת המזונות שיש להשאיר בידו במקרה שעד כה אכל כעשיר. יש הסוברים שגם במקרה כזה יינתנו לו מזונות כבינוני. לדעתם, יש לדמות זאת לדין הבגדים שבהם פסק השו"ע שמעבירים ממנו את בגדי המשי שהיה רגיל בהם ונותנים לו בגדים הראויים לו כבינוני. ויש המבחינים בין מזונות לבגדים וסוברים ⁵ עי' שו"ע הרב, הל' הלוואה סעי' ה.

⁶ וכן פסק הרמב"ם הל' מלוה ולווה א, ז. דעה חולקת היא דעתו של רב האי גאון (משפטי שבועות חלק ב שער י ממחוייבי גזירה) הכותב: "ונותנין לו ממעשה ידיו מה שראוי לו ולביתו ולבניו הקטנים שלא השלימו עדיין שש שנים...". ועי' במהדיר שם שכתב שדווקא ממעשה ידיו סובר רב האי שנותנים למזון האשה ובניו הקטנים, אך גם הוא מודה שאין משאירים מרכושו עבור מזונותיהם. וראה גם בשו"ת מהריט"ץ החדשות סי' מד שכתב שבימינו שהבעל מחייב עצמו בקנין על הכתובה, אם הקנין קדם לחוב, יש לשייר גם עבור מזונות אשתו וכסותה. ועי' ב"ח חו"מ סי' צז אות מא.

⁷ ע' סמ"ע שם ס"ק נז.

שבנוגע למזונות, היות שצערם מרובה, אם היה רגיל לרמת חיים של עשיר – ישאירו לו מזונות באותה רמת חיים שלה היה רגיל.⁸

3. כליו וביתו של הלווה

כאמור לעיל, משאירים בידיו של הלווה בגדים הראויים לאדם ברמת חיים בינונית למשך תקופה של י"ב חודש. כמו כן משאירים בידו כסא, מיטה, כרים וכסתות; אך אין משאירים בידו כלי אוכל, ונראה שאף לא שולחן.⁹ אין הבדל בכל האמור לעיל בין קרקעות למטלטלין; ואם אין ללווה אלא קרקעות - מוכרים אותן, משאירים בידו את המינימום המפורט לעיל, ואת השאר נותנים למלוה בחובו.¹⁰ בכלל דין זה גם הוצאת הלווה מדירתו שגר בה – על כל המשמעויות המוסריות הנובעות מכך. מקור הדברים הוא בתשובת הרשב"א (ח"א סי' א'קמג) הכותב שבעניין זה "אין מרחמין בדין" ומחייבים את הלווה לצאת מביתו ולהשכירו לאחרים כדי שאת דמי השכירות יקבל המלוה, או, לחילופין, לאפשר למלוה לגור בדירה בחובו.¹¹ ואלו דבריו:

וגרסינן בגיטין... "השאילו לו מקום להעמיד תנור וכיריים - כותבין עליו פרוסבול"; כלומר, שאף הוא ראוי לגבות ממנו חובו. אלמא מי שהשאילו לו מקום לדור ולהשתמש בו - בעל חוב גובה ממנו ואומרים לו צא אתה משם והשכירנו לאחרים ופרע לזה או יעמוד זה שם במקומו... וממנה אתה דן למלוה ולווה שמשכיר זה ביתו או עבדו ונותן למלוה אם לא רצה למכור. ואין מרחמין בדין לומר היאך יוציאו את הלווה מביתו בשביל חוב מועט כזה; שאין הפרש בדבר זה בין חוב מרובה למעט... ואם לא רצה להשכיר - ימכור ויתן לזה.¹²

אכן בשו"ת מהרי"ט (ח"א סי' קיג) כתב שהמלוה אינו יכול להוציא את הלווה מביתו עד י"ב חודש: בעל חוב אחר פשיטא שאינו יכול להוציאנו מבית דירה שלו שהוא דר בה עד י"ב חודשים דומיא דכסות, דתנן בערכין: מניחין לו מזון שלשים יום וכסות י"ב חודש. מכל מקום, גם לשיטתו, לאחר י"ב חודש יכול להוציאו, וכמו כן מסתבר שגם בתוך י"ב חודש אין צריך להשאיר לו אלא רמת דיור בינונית – כדין כסות.¹³

4. סיכון חייו של הלווה

דומה שההלכה המדגישה באופן החזק ביותר את מידת מחויבותו של הלווה לפרוע את ההלוואה הינה ההלכה שהובאה ברמב"ם (הל' מלוה ולווה א, ו), ואשר מקורה בתשובת הר"ף: היו לו מיטלטלין או קרקע, והרי עליו שטר חובות לעכו"ם, ואמר, הרי כל נכסי משועבדין לעכו"ם, ואם יטלו אותן הישראלים בחובם יאסרו אותי העכו"ם בחובן ואהיה בשביה - הורו רבותי שאין שומעין לו, ויגבו הישראלים, וכשיבואו העכו"ם ויאסרוהו - הרי כל ישראל מצווין לפדותו. הלווה מצווה אפוא לפרוע את החוב, גם אם משמעות הדבר היא כניסתו לסכנת מאסר על ידי הגויים. מדייק מכאן המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סי' קצו), שחובתו של הלווה לפרוע את החוב קיימת גם כאשר הדבר כרוך בסכנת נפשות:

מה שכתבת - תימא בעיני שישעבד אדם דמי קבורתו לבעל חוב ולכתובת אשה ויהא מושלך לאשפה - מה תימה על זה? גדולה מזו כתבו הגאונים...: מי שבא בעל חוב ליפרע ממנו ואמר שיש לגויים שטרי

⁸ עי' סמ"ע שם ס"ק מח, ערוה"ש שם סעי' כו.

⁹ עי' פתחי חושן דיני הלוואה פרק ב סעי' יח ובהערות שם. ביחס לכסא כתב בפתחי חושן שם שאין משאירים לו כלל, ולענ"ד נראה שיש להכלילו בין הכלים שכן משיירים ללווה. כך מפורש בשו"ע שהובא לעיל (צז, יז) אשר מנה בין הכלים שמשאירים ללווה: "מטה **לישב** עליה ומטה ומצע... הראויים לו **לישן** עליהם...", ובסמ"ע שם ס"ק לח כתב: "בזמניהן היו רגילין לישב ע"ג ימטות בפרט בשעת האכילה... וכדי שלא ישכח מלהלך היו דרכם להיות מיטה מיוחדת לישן עליה והיה מרוחק ממיטה זו שישב עליה ואכל לפחות ד' אמות מש"ה כתב שמניחין לו שני מיטות". הרי שהשאירו ללווה מיטה המיוחדת לשיבה, ופשוט שבימינו תופס הכיסא את מקומה של מיטה זו. שולחן, לעומת זאת, לא מנה השו"ע בין הכלים שמשאירים ללווה, אף שבימיהם ג"כ השתמשו בשולחנות, וע"כ אף הוא נחשב לדבר מינימאלי ביותר, אין לשייר אותו – כדין יתר כלי אוכל נפש שאין משיירים, וכפי שכתב בפתחי חושן שם.

¹⁰ שו"ע שם סעי' כז.

¹¹ וכן פסק הרמ"א חו"מ קג, ה.

¹² עוד עולה מדברי הרשב"א שם, שאם מדובר בדירה בבעלות משותפת של הבעל והאשה, גם אם רק הבעל לווה, יהיה מחויב למכור את חלקו בבית כדי לשלם את חובו.

¹³ פתחי חושן, דיני הלוואה פרק ב הע' נז.

חובות עליו, ואם יפרע לזה בעל חוב יאסרוהו הגוי ויהיה בשביה, דאין שומעין לו אלא יגבו הישראלים את חובם, וכשיאסרוהו הגויים כל ישראל מצווין לפדותו. הרי אע"ג דסכנת נפשות הוא... – אפילו הכי אין מרחמים בדין... ולמ"ד 'אין מסדרים לבעל חוב', מ"מ לא תמהת' עליו, ואפי' למ"ד 'מסדרים', היינו כדי שיעור הסיידור ותו לא, אף אם ימות ברעב. ואדרבה, תמה על עצמך: וכי יאכל הלה של אחרים וחדדי?!

5. "עני" לעניין צדקה, ו"עני" לעניין חובת פריעת החוב

הרמב"ם סיים את דבריו במילים: "וכשיבואו העכו"ם ויאסרוהו הרי כל ישראל מצווין לפדותו". דומה שדברים אלו לא ללמד על עצמם יצאו אלא ללמד על הכלל כולו: ההלכה אינה מתנערת מחובתה לדאוג לחלש; אין כוונתה להפוך את הלווה ומשפחתו לעניים מרודים ללא כל יכולת קיום, וודאי שאין כוונתה לאפשר מצב שבו הלווה יסכן את חייו בכלא של הגויים.

אולם ההלכה מבחינה בין חובתו של הלווה לפרוע את חובו למלוה, לבין החובה המוטלת על הציבור לדאוג לפרנסתו של העני. החובה לפרנס את העני הינה חובה המוטלת על הציבור כולו ולא דווקא על המלוה. המלוה אינו מחויב לדאוג לבדו למזונות אשתו ובניו של הלווה, ואינו מחויב לדאוג לבדו להצלתו של הלווה ממאסר. הוא זכאי לקבל את כספו במלואו גם אם מצבו הכלכלי של הלווה דחוק. אמנם המלוה יהיה מחויב להשתתף עם הציבור בדאגה ללווה מדין צדקה, אך, כאמור, הוא אינו מחויב לשאת נטל זה לבדו.

הבחנה בין חובתו של הלווה לפרוע את חובו לבין זכאותו לקבל צדקה באה לידי ביטוי בהלכה נוספת. כאמור, על פי ההלכה מצווה הלווה לפרוע את חובו גם מנכסים המשועבדים לחובות שהוא חייב לאחרים. לעניין זה הלווה אינו נחשב אפוא כעני. ברם, כאשר מדובר בצדקה, רואה ההלכה אדם שנכסיו משועבדים, כעני הזכאי לקבל צדקה מן הציבור¹⁴.

ג. חשש מהעלמת נכסים

ההלכה אינה מתעלמת מן החשש שמא לווים ינסו לטעון טענות שקריות כאילו אין להם ממה לפרוע. חששות אלו התעוררו ביתר שאת בתקופת הגאונים, אז החל המסחר להיות מקור ההכנסה העיקרי, ותנועת ההון שהיתה כרוכה בכך יצרה קושי בידיעת מצב רכושו האמיתי של החייב¹⁵.

אחד מן האמצעים שנועדו למנוע תופעות כאלו הוא השימוש בהטלת חרם חמור למשך תקופה קבועה מראש. חרם זה מובא בספרו של רב האי גאון "משפטי השבועות" (ח"ב שער י, ממחוייבי גזירה):

ראובן שחייב לשמעון מלווה בשטר או לכתובת אשתו וטוען שאין לו נכסין לפרוע... אם אין לו דבר מגולה לבני אדם - ראוי לשמתו ולהחרימו זמן, הוא תשעים יום, ואחר כך משביעין אותו שאין ידו משגת לפרוע חובו זה לא כולו ולא מקצתו. ואז יינתן לו זמן להבא על החוב ויומתן עליו עד עת אחרת.

בהוראה זו אין הבחנה בין מי שמוחזק לעני לבין מי שמוחזק לעשיר, אולם בתשובה אחרת (תשובות הגאונים - הרכבי סי' קפב) מתבאר שמי שמוחזק לעני לא הוחרם, אם כי גם הוא נדרש להישבע שאין ביכולתו לפרוע את החוב:

ומאי דכתבנא הכין הוא במאן דלא מחזק במסכנותא, דאיכא אינאשי דאית בידהון למראית העין פרקמטיא דשאקלין וטארו ונאפקין עליהון שטארי וחובות, ונכד מפקדין להון בית דין למיהב אמרין לית לנא מידעם, והאיי דאית בידן - דאחרים הוא ולא דילנא. כגון הני לא מוקמינן להו בחזקת מסכיני למגמר מיכה מערכין. ולא כל כמיניהו דמפקעי ומוקמי חובות ברורין בשטארי מחזקי או בהודאה נכונה במילי בעלמא דמישתבע עילאווה. ודילמא מישתבע בשיקרא או נמי דיאהבין מאי דאית להון במתנה לנשיהון א[נ]ן לבניהון דמישתבעי דלית להון מידעם וכי הנכין משמתי להון... אבל

¹⁴ ראה פסקי דין - ירושלים דיני ממונות ובירורי יהדות ו פס"ד בעמוד קנז (תיק מס' 343 - נח) שם נידון דינו של בעל חוב שטען שאין לו לפרוע, אף שחי ברמת חיים גבוהה והחזיק מכונית מפוארת וכדו'. טענתו היתה כי מכוניתו ושאר נכסיו משועבדים לאחרים. בית הדין הסתמך על הרמב"ם (הל' מלוה ולווה א, ד) הכותב: "גובין לו... מכל קרקע שיש לו אע"פ שהיא משועבדת לכתובת אשתו או לבעל חובו שקדם גובין לזה, ואם יבוא הראשון ויטרוף - יטרוף". על פי הלכה זו חייב בית הדין את הלווה לשלם. בפסק הדין ציינו הדיינים שם לרמב"ם בהל' מתנות עניים (ט, יג) הכותב: "היו בידו מעות והרי הן עליו חוב או שהיו ממושכנים לכתובת אשתו - הרי זה מותר ליקח". וביישוב הסתירה לכאורה כתבו: "וצריך לומר שחלוק דין בעל חוב מדין צדקה, שאמנם אם היו לו מעות אלא שהיו ממושכנים לאחר, לענין צדקה נחשב שאין לו, אבל לענין בעל חוב נחשב שיש לו, וגובים ממנו חובו עד פרוטה אחרונה".

¹⁵ ראה אלון שם, עמ' 38 ואילך.

מאן דמחזק במסכנותא וקא מרננין ביה בריאתא מן קמי למיקרב לבית דין דמסכינא הוא לא צריכי למיכתב עליה פתיחא כל עיקר. אלא מתרו ביה שני וחמישי ושני ובתר כן משבעין ליה דלית ליה מידעם...

במי שאינו מוחזק כעני, לא הסתפק אפוא רב האי בשבועה אלא נדרש גם להרם, מחשש שבועת שקר או ממקרים שבהם יתנו הלויים את רכושם במתנה לנשותיהם או לבניהם ועל ידי כך יתחמקו מתשלום החוב. הוראותיהם של הגאונים נפסקה להלכה באופן חלקי: הוראתו של רב האי להחרים את כל הטוען שאין לו – פרט למי שמוחזק כעני – לא נפסקה להלכה, אם כי הובא החיוב לנדות או להפעיל אמצעי כפייה אחרים כנגד מי שהוחזק כרמאי. ביחס לחיוב השבועה קיימת ההבחנה בין המוחזק כעני לבין מי שאינו כזה. וכך פוסק השו"ע (חו"מ צט, א) ביחס למי שלא הוחזק כעני¹⁶:

לא היה לו שום טענה כנגד השטר, אלא שאמר שאין לו במה לפרוע... התקינו הגאונים **שמשיעין את הלווה** כעין של תורה, בנקיטת חפץ, שאין לו כלום... ושלא נתן מתנה על מנת להחזיר; וכולל בשבועה זו שכל מה שירוויח וכל שיבוא לידו או לרשותו מאשר תשיג ידו, לא יאכיל ממנו לא לאשתו ולא לבניו, ולא ילביש אותם ולא יטפל בהם, ולא יתן מתנה לאדם בעולם, אלא יוציא מכל אשר תשיג ידו מזון ל' יום וכסות י"ב חודש מזון הראוי לו וכסות הראויה לו... וכל היתר על צורכו יתן לבעל חובו ראשון ראשון, עד שיגבנו כל חובו...

במשך הדברים מתייחס השו"ע למי שהוחזק כעני:

מי שהוחזק שהוא עני וכשר והולך בתום... ובא בעל חובו להשביעו בתקנה זו, והוחזק התובע שאינו מסתפק בעניות זו אלא רוצה לצערו בשבועה זו להצר לו ולביישו ברבים כדי להינקם ממנו, או כדי שילך וילווה מהעובד כוכבים או שיקח נכסי אשתו ויתן לו עד שיינצל משבועה זו - אסור לדיין להשביעו שבועה זו; ואם השביעו - ביטל לא תעשה של תורה "לא תהיה לו כנושה"; ולא עוד, אלא ראוי לדיין לגעור בתובע ולטורדו...

ולעומת זאת:

מי שהוחזק רמאי ודרכיו מקולקלים במשאו ומתנו, והרי הוא אמוד שיש לו ממון, וטוען שאין לו כלום והרי הוא רץ להישבע - אין להשביעו.

ד. כפייה לתשלום

נפסק בשולחן ערוך (חו"מ צז, טו):

כשהגיע זמן הפירעון ובא לגבות חובו, וזה אינו רוצה לפרוע... - שלח בית דין נכנס לביתו למשכנו, ויפרע לזה חובו, שפריעת בע"ח מצוה, ומכין אותו עד שתצא נפשו כדי לקיימה...

והוסיף שם הרמ"א:

אבל אם יש לו, ואינו רוצה לשלם - ב"ד חובשין אותו והיו מכין אותו עד שתצא נפשו וכופין אותו לשלם...

מקור דברי הרמ"א - בתשובת הריב"ש (סי' תפד), והריב"ש מוסיף על כך:

אבל אם הלווה עני ואין לו מה לשלם - הדבר ברור שאסור לתפשו בגופו ולענות נפשו; ואף אם נתחייב בזה בשטר, והיה התנאי מועיל מן הדין. שהרי אפילו לעבור לפניו כדי לביישו, אסור. כדאמרין... "לא תהיה לו כנושה". ואיך יהיו ב"ד נזקקין לסייעו בדבר האסור!?

המאסר אינו בבחינת עונש על אי פרעון החוב, כי אם אמצעי כפייה לתשלום. על כן ניתן להשתמש בו רק כאשר ברור שיש באפשרותו של הלווה לשלם. אולם, אם הלווה טוען שאין לו מהיכן לשלם, ואין אנו משוכנעים בכך שהוא משקר – אסור יהיה לאוסרו¹⁷. כך כותב במפורש גם המהרשד"ם (חו"מ סי' שצ):

משמע שיש כוח לבעל חוב בכוח ב"ד לחבוש למי שחייב לו ממון. מ"מ זה ודאי למי שידענו שיש לו במה לשלם... או שיש אמתלאות דאית ליה במה לשלם והוא עושה עצמו כמי שאין לו - אז ודאי שיש רשות לב"ד לכופף לחייב לשלם. אבל כשידוע שאין לו כוח לשלם, או אפילו שאין ידוע והכרנו באיש ההוא שנשא ונתן באמונה אלא שעתה אומר שאין לו במה לפרוע - בכה"ג ודאי אסור לכופו כלל, אלא נשבע שכן הוא שאין לו וכשיהיה לו שיפרע, ודיו...

¹⁶ וכן הוא ברמב"ם ה' מלוה ולווה פרק ב.

¹⁷ מכאן שיש הבדל בין שימוש באמצעי כפייה כלפי הלווה לבין הגשת תביעה משפטית נגדו: תביעה מותרת אף במצב של ספק, ואין חוששים במקרה זה לספק איסור "לא תהיה לו כנושה" - ע' לעיל הע' 3, אולם שימוש באמצעי כפייה מדין כפייה על המצוות אפשרי רק כאשר אנו משוכנעים שאכן יש ביכולתו לקיים את המצוה והוא משתמט מלקיימה.

ה. פשיטת רגל

על פי החוק הקיים במדינה, קיימים מצבים שבהם מכריזים על חייב כפושט רגל, שנכסיו נמסרים לכוונס נכסים. לאחר רכיזו כל נכסיו וכל חובותיו מחלקים לכל נושה חלק מנכסיו בהתאם לסך הנכסים ולסך הנושים, ומעבר לזה נפטר הלווה מתשלום חובותיו.

המינוח 'פשיטת רגל' מקורו בעולמה של ההלכה. במשנה במסכת כתובות (קח, ב) נאמר:
הפוסק מענות לחתנו ופושט לו את הרגל - תשב עד שתלבין ראשה...

ומבאר שם רש"י:

ופושט לו את הרגל - לשון ביזיון הוא, ואמר נואש שאינו חש לדבריו טול טיט שעל גבי רגלי. ואני שמעתי: תלה אותי על עץ ואין לי מה ליתן.

ברם, רק עצם המינוח מקורו במקורותינו. משמעותו המקובלת של המושג - המאפשרת לפושט הרגל, בנסיבות מסוימות, להיפטר מתשלום חובותיו - שונה בתכלית מההלכה בעניין זה. כפי שהבאנו לעיל, על פי ההלכה, לווה שאין לו ממה לפרוע את חובו אינו נפטר מחובתו זו, ולכשיעשיר - יהיה חייב לפרוע את חובו. אכן יש מקום, במקרים מסוימים, לתת תוקף הלכתי לדיני פשיטת הרגל מחמת ש"דינא דמלכותא דינא". כך למשל, כותב הרב משה פיינשטיין (אגרות משה חו"מ סי' סב):

ולפי זה הדינים שקבעה המלוכה לאם אחד ירד מנכסיו ואין בכוחו לנהל עסק שלו שקורין פשיטת רגל... הוא מהדינים שנוגע לכל אנשי המדינה, וממילא הוא בזה לפסק הרמ"א דדינא דמלכותא דינא, וכל שכן כשהוא חברת מניות גדולה שאפשר שנוגע זה גם לאינם יהודים. יתכן גם לתת לדיני פשיטת הרגל תוקף הלכתי על פי ההנחה שההלוואות נעשו על דעת החוק, והרי זה כאילו התנו במפורש שכל הצדדים מקבלים עליהם את חוקי פשיטת הרגל¹⁸; ובכל דבר שבממון תנאו קיים, וכפי שמוסיף שם הרב פיינשטיין:

ובעצם מסתבר שגם מעצם הדין לא משתעבדין הקרקעות במדינות שעושים ענייני מכירת קרקעות רק כדיניהם, משום ששעבוד תלוי בסמיכות דעת של המלוה, ובוודאי ליכא סמיכות דעת כשערכאות המדינה לא יסכימו לזה...

מאידך, ניתן גם לראות חוקים אלו כחוקים שאינם בגדר תקנת הציבור, המהווים "נעילת דלת בפני לווין". כך סובר בעל שו"ת חלקת יעקב (חו"מ סי' לב), הכותב:

בניד"ד לכל השיטות אין לנו להשגיח על דין דערכאות שהוא נגד דין התורה, ולומר שהוא מחל על ממונו, אף שלא מחל לעולם, רק מפני שהערכאות פוסקין כן, אם כן יבטול כל דיני התורה. ואף להרמ"א המרים ביותר הגדר דדינא דמלכותא דינא, דאף משום תקנת בני המדינה אמרינן דינא דמלכותא דינא, בניד"ד איזו תקנת בני המדינה יש בזה לגזור ממונו מפני שאין ללווה לשעה לשלם? אכ"כ ישלם וישלם, "לא תהיה לו כנושה" בשעה שאין לו - כתוב בתוה"ק, אבל לא שיופטר מפני זה לשלם אף כשיש לו אחר כך, ובפרט בממון של גמ"ח דשייך גם נעילת דלת - כמה חרדו חז"ל על תקנה זו שלא יהיה נעילת דלת, ובדין כזה אתה נוטל ממש הדלת בפני הלווין. ישתקע הדבר ולא יאמר.

אכן, שני צדדים למטבע. מחד, אי אפשר להתעלם מתרומתם של חוקי פשיטת הרגל לפיתוחה של הכלכלה, על ידי כך שמעודדים גיוס כספים מהציבור לצורך השקעות וכדו'. מאידך, יש לתת את הדעת גם לסבלו של המלוה. לעתים דווקא המלוה הוא "האזרח הקטן" חסר האמצעים, אשר מולו עומדת חברת ענק, בניהול אנשי עסקים אמידים. מרגע שהוכרזה חברה זו כפושטת רגל יאבד המלוה חלק ניכר מכספו בעוד מנהלי החברה ימשיכו לחיות ברמת חיים גבוהה. זאת ועוד, לעתים, לאחר תקופה לא ארוכה, פותחים בעלי החברה שהתמוטטה חברה חדשה וגורפים ממנה רווחים כאשר אותו אזרח קטן שהיו חייבים לו כסף בעבר נשאר בלא כלום.

עוד יש להוסיף, שלדעת הרב זלמן נחמיה גולדברג שליט"א, כאשר אדם מלוה כסף לחבירו, דעתו בסתם היא שלא לוותר על זכותו לגבות מן הלווה באופן אישי "מינייה ואפילו מגילמא דאכיתפיה", ואף אם הלווה יטען שאת

¹⁸ בהקשר זה, מסתבר לחלק בין הלוואות מסחריות לבין הלוואות של גמ"ח בין חברים. הלוואות מסחריות נעשות על דעת חוקי המדינה. לעומת זאת, בהלוואות של גמ"ח בין חברים, הדבר נעשה מתוך אמון ביושרו של הלווה שיפרע את החוב בלי להיתלות באסמכתאות פורמליות כלשהן. אולם גם בהלוואות מסחריות, לא בכל מצב הן נעשות על דעת חוקי המדינה. למשל, במקרה בו אדם פרטי מפקיד כסף בחשבון הבנק שלו, האם הוא מסכים לכך שבמקרה של פשיטת רגל של הבנק יאבד את כל כספו בעוד שמנהלי הבנק ימשיכו לחיות באותה רמת חיים כאילו דבר לא אירע? יתכן א"כ לומר שאכן הלוואות בין חברים אכן נעשות על דעת חוקי המדינה משום שהחברה המלוה מעוניינת גם היא שבמקרה שהיא תהיה הלווה תוכל להיעזר בשעת הצורך בחוקי פשיטת הרגל. מה שאין כן בהלוואות של אנשים פרטיים לחברות (כמו למשל הפקדת כספים בבנק), הרי שכפי שהמלווים הפרטיים נושאים באחריות אישית לפירעון חובותיהם כך הם מצפים גם ממנהלי הבנק.

ההלוואה לקחה חברה שהקים ולא הוא באופן אישי, לא ייפטר הלווה מחיובו האישי – אלא אם כן יוכיח שכוונתו של המלוה היתה להגביל את זכות הגבייה שלו לנכסי החברה בלבד¹⁹.

סיכום

על פי ההלכה קיימת חובה הן על הלווה והן על המלווה לנהוג כבוד זה בזה. אסור למלוה להעמיד את הלווה בפני מצבים לא נעימים שבהם הוא נדרש לפרוע את חובו אף שידוע שאין ביכולתו לעשות זאת. מצד שני, אסור ללווה לדחות את המלוה ב"לך ושוב" כאשר יש ביכולתו לפרוע את ההלוואה.

הלווה מצווה לעשות הכול בכדי לפרוע את ההלוואה – גם אם משמעות הדבר היא ירידה דרסטית ברמת החיים שלו ושל משפחתו. אם הלווה אינו עושה זאת מעצמו, מחויב בית הדין לכפות זאת על הלווה באמצעים הכוללים גם כפייה גופנית, כגון מאסר – ובלבד שיהיה משוכנע שביכולתו של הלווה לפרוע את ההלוואה. חובה זו המוטלת על בית הדין הינה מצוות עשה מן התורה, כפי שכותב הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה רעז):

שהזהיר הדיין מחמול על עני בדין אבל ידין לו הדין באמיתו לא על צד החמלה עליו אבל ישווה בין העשיר והעני להכריחו לפרוע מה שהוא חייב. והוא אמרו יתעלה: "ודל לא תהדר בריבו". וכבר נכפלה האזהרה בזה הענין בלשון אחר ואמר: "לא תשא פני דל"...

מצבים שבהם לווים נמנעים מלפרוע באופן מלא את חובותיהם בטענות משפטיות שונות, כאשר בפועל ממשיכים לחיות פחות או יותר באותה רמת חיים שלה הורגלו – אינם מקובלים על פי ההלכה.

עם זאת, בצד חובתו של הלווה לפרוע את חובותיו, מחויבת החברה, מדין צדקה, לדאוג ללווה ולמשפחתו. לעתים עשויה דאגה זו לכלול אף שמירה על רמת החיים שלה היתה משפחת הלווה רגילה, אך המלוה אינו מחויב לשאת בנטל זה יותר מאשר אחרים²⁰.

¹⁹ הדברים נאמרו לנו בעל פה לצורך חוות דעת שהתבקש מכון כת"ר להכין, והם נכתבו בשמו ובחתימתו באותה חוות דעת.

²⁰ אין בכך כמובן בכדי למנוע מן המלוה למחול על החוב כולו או על מקצתו כאשר רואה את מצוקתו של הלווה. יתרה מזאת, לעתים, אף ראוי שיעשה כך מחמת הערך הגדול של הליכה לפנים משורת הדין, אך כאמור, מן הדין אינו מחויב בכך, ובית הדין לא יכפה זאת על המלוה. אכן יש הסוברים שלעתים כופים גם על לפנים משורת הדין – עי' ב"ח חו"מ סי' יב אות ד, ואכמ"ל.